

תוכן	
הערות	1
הערות	2
הערות	3
הערות	4
הערות	5
הערות	6
הערות	7
הערות	8
הערות	9
הערות	10
הערות	11
הערות	12
הערות	13
הערות	14
הערות	15
הערות	16
הערות	17
הערות	18
הערות	19
הערות	20
הערות	21
הערות	22
הערות	23
הערות	24
הערות	25
הערות	26
הערות	27
הערות	28
הערות	29
הערות	30
הערות	31
הערות	32
הערות	33
הערות	34
הערות	35
הערות	36
הערות	37
הערות	38
הערות	39
הערות	40
הערות	41
הערות	42
הערות	43
הערות	44
הערות	45
הערות	46
הערות	47
הערות	48
הערות	49
הערות	50
הערות	51
הערות	52
הערות	53
הערות	54
הערות	55
הערות	56
הערות	57
הערות	58
הערות	59
הערות	60
הערות	61
הערות	62
הערות	63
הערות	64
הערות	65
הערות	66
הערות	67
הערות	68
הערות	69
הערות	70
הערות	71
הערות	72
הערות	73
הערות	74
הערות	75
הערות	76
הערות	77
הערות	78
הערות	79
הערות	80
הערות	81
הערות	82
הערות	83
הערות	84
הערות	85
הערות	86
הערות	87
הערות	88
הערות	89
הערות	90
הערות	91
הערות	92
הערות	93
הערות	94
הערות	95
הערות	96
הערות	97
הערות	98
הערות	99
הערות	100

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle
 Internet: www.judaica-zwolle.nl / E-mail: info@judaica-zwolle.nl
 Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050
 Jaargang 32, Nummer 4 / Tammoez 5779 – Juli 2019

OPLAGE 275 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 8,00 - BANKREKENING NL07INGB0000259272

Joden in voormalig Joegoslavië

Door Wim Neevel

Voormalig Joegoslavië behoort tot de minst begrepen landen van Europa. We herinneren het ons vooral van de recente oorlog – in de jaren 1990 – waarin Servië vocht voor het behoud van Joegoslavië. Joegoslavië wordt na de Eerste Wereldoorlog gesticht op het kruispunt van de grote beschavingen in Europa: het Ottomaanse rijk, Oostenrijk-Hongarije en het Russische Rijk. Deze kunstmatig gecreëerde Balkanstaat is meer dan 70 jaar bijeengehouden, maar valt dan uiteen door etnische spanningen.

Religie en etniciteit

Joegoslavië is na de Eerste Wereldoorlog gesticht, toen de vredebestellers besloten dat de zuidelijke (= joego) Slaven van de Balkan moesten worden verenigd in één koninkrijk. Het noordwesten van de Balkan – met Kroatië en Slovenië – staat dan nog onder de invloed van het Heilige Roomse Rijk. De overheersende religie daar is het katholicisme, naast het protestantisme. De Ottomanen – afkomstig uit Turkije – brengen de islam mee. De Bosniakken die vooral in Bosnië-Herzegovina wonen zijn dan ook vooral moslims. Het land Servië heeft altijd onder Russische invloed verkeerd. De inwoners van Servië hebben daarom het orthodoxe geloof van de Oosters-Orthodoxe Kerk. Deze lappendeken van volkeren is zodoende verdeeld in katholieke christenen, orthodoxe christenen en soennitische moslims. Religie en etniciteit zijn dus nauw met elkaar verweven.

Tito

De voormalige partizanenleider Tito slaagt er uiteindelijk in – na de Tweede Wereldoorlog – om van Joegoslavië een succesvolle staat te bootsen. Het streven naar een milde vorm van communisme waarin arbeiderszelfbestuur centraal

De deelrepublieken van Joegoslavië 1945–1991

staat werkt inspirerend. Ook cultureel gezien wordt Joegoslavië een ontwikkeld land. Maar er is ook een donkere kant aan dit regime. Etnische kwesties zijn taboe. Kritiek op het bestuur is ontoelaatbaar en dissidenten hebben het loodzwaar. Dit Joegoslavië houdt stand tot 1990, tien jaar na het overlijden van Tito.

Etnische spanningen

In Bosnië-Herzegovina wonen behalve moslims ook veel orthodoxe Serviërs en katholieke

Kroaten. Men weet van elkaar – alleen al door de voor- en/of achternaam – tot welke groep men hoort. In de grote steden, zoals in Sarajevo, zijn er veel etnisch gemengde huwelijken, wat families oplevert die niet tot een van die groepen gerekend kunnen worden. Die stedelingen komen nauwelijks meer in een kerk of moskee. Op het platteland zijn veel mensen nog wel religieus. Hier komen gemengde huwelijken veel minder voor, maar de verschillende groepen leven wel als goede burens naast elkaar.

In een relatief klein gebied op de Balkan leven dus jarenlang verschillende volkeren met verschillende religies in goede harmonie. Maar vanaf de jaren tachtig leidt dat samenwonen steeds vaker tot etnische spanningen. De verschillen tussen de ene en de andere groep worden steeds meer benadrukt. Hiermee gaan een nationale en een religieuze opleving hand in hand. Politici maken handig gebruik van het wantrouwen dat er soms ten opzichte van de ander bestaat. Het resulteert uiteindelijk – in de jaren 1990 – in een burgeroorlog waarin iedereen tegen iedereen lijkt te vechten.

Joden op de Balkan

Tot de Tweede Wereldoorlog speelt op de Balkan ook het Jodendom een grote rol. Er wonen dan nog zo'n 75.000 Joden in Joegoslavië.

Sarajevo is een van de grootste moslimsteden op de Balkan en daarom is het zo opvallend dat hier nog steeds een islamitische moskee, een oosters-orthodoxe kerk en een joodse synagoge zo dicht bij elkaar staan. Het proza van Ivo Andrić getuigt op een schitterende manier van het vreedzaam naast elkaar bestaan van verschillende religieuze groepen. Deze schrijver – die in 1961 de Nobelprijs voor literatuur krijgt – is in 1892 in Bosnië geboren, heeft een Kroatische naam, maar schrijft in het Servisch. In 'Brief uit het jaar 1920' – een Joodse geschiedenis in Bosnië – schrijft hij:

*Middernacht in Sarajevo. De klok van de katholieke kathedraal slaat met gepaste plechtigheid twee uur. Ongeveer een minuut later geeft de oosters-orthodoxe kerk de tijd aan. Even later geeft de torenklok van de Beg-moskee een omfloerst geluid om aan te geven dat het elf uur is volgens de tijd van Mekka. De joden, met een synagoge zonder enige klokkentoren, leven volgens hun eigen tijd. Alleen God weet hoe laat het bij hen is. (*1)*

Onder het regime van de nazi's in de Tweede Wereldoorlog vinden op grote schaal slachtingen

en deportaties plaats. Veel van de Joegoslavische Joden, 80% – 60.000 mensen – verliezen het leven.

De vestiging van Joden op de Balkan

De geschiedenis van de Joden op de Balkan gaat ver terug, ook al zijn er niet veel bronnen over.

In de tijd van de Romeinen wonen er al Joden in Macedonië en Pannonia, het huidige Vojvodina in het noorden van Servië.

Met de verovering van Constantinopel in 1453 en de val van het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk, komt het Ottomaanse Rijk – in de 2e helft van de 15e eeuw door annexatie van Servië, Bosnië en Herzegovina – aan de macht op de Balkan. Aan de autonomie van de grootgrondbezitters met hun feodale systeem komt een eind. De Ottomanen creëren een sterk gecentraliseerde machtsstructuur. Land wordt eerst eigendom van de staat, daarna wordt het herverdeeld, maar de vruchtgebruikers staan wel onder staatstoezicht. Veel Joden uit Neder-Oostenrijk, het land rond Wenen, en uit Midden-Europa, zoals Tsjechië en Bohemen, maar ook uit Galicië en Oekraïne trekken naar de Balkan en voelen zich als Asjkenazim welkom in het Ottomaanse rijk.

Een andere grote instroom van Joden op de gehele Balkan vindt plaats aan het begin van de 16e eeuw. In 1492 vaardigt het Spaanse vorstenpaar Ferdinand en Isabella - Los Reyes Católicos - een edict uit met de bedoeling om alle Joden te verdrijven. De koning van Portugal volgt in 1497. Joden die zich tot het katholicisme bekeren mogen blijven, anderen krijgen vier maanden om te vertrekken. Als ze daarna opgepakt worden, kunnen ze zonder proces geëxecuteerd worden. Het merendeel van de 'Sefardische' Joden verlaat het Iberisch Schiereiland - bezittingen als goud en zilver moeten ze achterlaten. Velen trekken naar Antwerpen, Londen en Amsterdam, maar de grootste groep zoekt zijn toevlucht in het Ottomaanse Rijk, in steden als Constantinopel, Saloniki en Sarajevo, waar ze door sultan Bayezid II verwelkomd worden. De sultan heeft zelfs schepen gestuurd om de Joden op te halen. Hij ziet het – volgens moslimgeleerden – als zijn islamitische plicht om de Sefardische Joden een veilig onderkomen te bieden. (*2) Velen reizen ook door naar Belgadad in Servië. In het Ottomaanse Rijk genieten de 'Sefardim' een grote autonomie, ze mogen er handel drijven, grond bezitten en synagogen bouwen. In 1856 verkrijgen ze zelfs

dezelfde rechten als de islamitische bevolking.

Dubrovnik aan de Adria

De geschiedenis van de Joodse gemeenschap van Dubrovnik in Kroatië gaat terug tot 1352. In dat jaar zijn veel Spaanse Joden ontsnapt aan de vervolgingen in hun land door zich te vestigen in de prachtige stad aan de Adriatische kust. De Kroatische regio Dalmatië wordt dan geregeerd door een landvoogd van de Hongaarse koning. In 1407 worden de Joden officieel erkent als gemeenschap, wonend in Via del Ghetto. In 1420 krijgt een fraaie fontein zelfs de naam: 'Fontana per Gli Ebrei' – fontein voor Joden – of ook wel: 'Fontana Kosher' genoemd. De vaardigheden en netwerken die deze Sefardim met zich mee brengen zijn van groot belang voor de handel en dat wordt zeer gewaardeerd. Toch zijn ze ook onderworpen aan de middeleeuwse discriminatie, zoals het dragen van gele 'badges', het betalen van speciale belasting en soms worden ze zelfs aangeklaagd voor rituele moord. Na de verbanning van de Joden uit Spanje in 1492 vestigen zich nog meer Sefardim in de onafhankelijke stad Dubrovnik, waar dan dus al een kleine Joodse Gemeenschap bestaat. In mei 1544 arriveert daar ook nog een schip met uitsluitend Portugese Joodse vluchtelingen.

De grote rampzalige aardbeving van 1667 die bijna alle gebouwen van Dubrovnik verwoest, laat echter het getto en de synagoge intact. Met de Franse inname in 1806 ontvangen de Joden burgerlijke gelijkstelling.

*Sefardisch Joodse Moša Pijade
Foto: Wim Neevel*

Nu nog is de synagoge uit de 14e eeuw te vinden in de Zudioska ulica, dat is de 'Joodse straat' en ze bevindt zich daar op de 2e verdieping. Alleen op hoge feestdagen en bij bijzondere gelegenheden wordt ze nog als synagoge gebruikt. Ze maakt verder deel uit van het Joodse Museum in hetzelfde pand. Er wonen nu nog ongeveer 30 Joden in Dubrovnik waarvan echter slechts de helft officieel is geregistreerd.

Godsdienstvrijheid

Met name in Belgrado en Sarajevo zijn dus na 1492 grote Sefardische gemeenschappen ontstaan. Gedurende de eeuwen dat het woongebied van de Joden deel uitmaakt van het Ottomaanse Rijk hebben zij het goed. Religieuze tolerantie en verdraagzaamheid ten opzichte van minderheden staan hoog in het Ottomaanse vaandel.

Ook het Congres van Berlijn in juli 1878 – onder leiding van Otto von Bismarck – verzekert de Joden gelijke rechten, zowel religieus als economisch, cultureel en maatschappelijk. Het Joodse gemeenschapsleven, nu onder het bestuur van Oostenrijk-Hongarije, bloeit volop. Duizenden Asjkenazische Joden – Asjkenazim – emigreren naar de Balkan.

In communistisch Joegoslavië wordt religie tot het privé-domein verklaard. In de wet is godsdienstvrijheid wel verankerd maar in de praktijk worden vele religieuze instellingen gesloten. Antisemitische uitingen in de beginfase van het communisme zijn er de oorzaak van dat de weinige overlevenden van de Sjoa het land grotendeels verlaten. Velen vertrekken naar het vrije Westen of naar Israël. Vandaag de dag zijn de getuigenissen van het Joodse verleden hoofdzakelijk nog te vinden in een enkele overgebleven synagoge en op de diverse begraafplaatsen. Zo is de prachtige Art Nouveau synagoge van Subotica – met 1600 zitplaatsen – in de op een na grootste stad van Vojvodina, de autonome provincie in het noorden van Servië, sinds 1974 beschermd cultureel erfgoed, waarin echter geen diensten meer worden gehouden.

Held van Joegoslavië

Moša Pijade (Servisch: Моша Пијаде) – bijgenaamd "Oom Janko" – is een prominente communistische leider, die nauw samenwerkt met Josip Broz Tito, de voormalige president van Joegoslavië. Pijade is van Sefardisch Joodse afkomst. In zijn jonge jaren is hij schilder, kunstcriticus en publicist. Hij is ook bekend als vertaler van Das Kapital van Karl Marx in het

Servo-Kroatisch. Als een van de leiders van Tito's partizanen wordt hij uitgeroepen tot 'Held van Joegoslavië'. Hij is uiteindelijk zelfs voorzitter van het Joegoslavische Parlement (1954-55). Tijdens de terugkeer van een werkbezoek aan Londen komt hij in 1957 in Parijs te overlijden.

In 1948 haalt Pijade Tito over om de Joden die nog in Joegoslavië wonen, naar Israël te laten emigreren. Tito verleent bij uitzondering hiervoor eenmalig toestemming, waardoor 3.000 Joden uit Joegoslavië naar Israël kunnen vertrekken. In veel steden van de vroegere Joegoslavische landen zijn straten naar hem vernoemd. Voor het museum van Jajce in Bosnië – waar in de Tweede Wereldoorlog de Anti-fascistische Raad voor de Bevrijding van Joegoslavië (AVNOJ) zetelt – staat een standbeeld van de Sefardisch Joodse Moša Pijade.

Belgrado

Vlak voor het begin van de Tweede Wereldoorlog wonen er 13.000 Joden in Servië waarvan ongeveer 10.400 in Belgrado; slechts weinigen overleven de Sjoa. Nu wonen er nog zo'n 2000 Joden in de stad.

In de wijk Dorćol aan de Donau, een van de oudste wijken van Belgrado, wonen vanaf de 17e eeuw de Sefardische Joden. Daarvoor wonen ook al Joden in dit deel van de stad, dat echter nooit een getto is geweest. De Sefardim groeien uit tot een grote gemeente. Deze Judeo-Spaans sprekende Joden vormen tot aan de Eerste Wereldoorlog tachtig procent van de Joodse gemeenschap van Belgrado.

Als later, na het Congres van Berlijn in 1878, ook Asjkenazische Joden in groten getale naar Belgrado komen, vestigen die zich in een wijk grenzend aan de rivier de Sava. Deze Jiddisj sprekende Joden uit Oost-Europa openen in 1926 hun synagoge aan de ul. Maršala Birjzova, in het oude centrum van de stad. De synagoge wordt later door de nazi's als bordeel voor de soldaten gebruikt en is uiteindelijk verwoest. Ze wordt na de oorlog met steun van de overheid herbouwd en is als enige synagoge van Belgrado nog steeds in gebruik. In de bloeitijd van de Joodse gemeenschap van Belgrado zijn er maar liefst tien synagoges in de stad.

Sarajevo

Tot aan de Tweede Wereldoorlog speelt ook in Bosnië het Jodendom een grote rol. Veel van de in de 16e eeuw gevluchte Joden uit Spanje vinden een veilig heenkomen in Bosnië. De meesten van

hen vestigen zich in Sarajevo, een kleiner deel gaat zuidelijker wonen in Mostar, in Herzegovina. De eerste vermelding van Joden in Sarajevo is uit 1551 als de gouverneur Khadim-Bey in een geschrift noteert dat in Sarajevo 30 tot 40 Joodse handelaren leven. In 1581 wordt hier de eerste synagoge gebouwd; het huidige aanzien van het gebouw is echter uit de 19e eeuw. Sinds 1966 is het als Joods museum voor heel Bosnië-Herzegovina in gebruik en vanaf 2001 viert men in dit synagoge-museum ook Rosj Hasjana, het Joodse Nieuwjaarsfeest. Dat laatste is best opmerkelijk in een stad die voor zesentachtig procent uit Bosniakken, dus moslims, bestaat. De enige synagoge waar nog diensten worden gehouden is de Asjkenazische synagoge – Aškenska sinagoga – die in 1902 in Moorse stijl is gebouwd. Dit indrukwekkende gebouw, met vier torentjes, staat aan de linkeroever van de Miljacka, de rivier die midden door het centrum stroomt.

In het Joods museum is nog een ruim 800 jaar oude kandelaar aanwezig, die door de Spaanse Joden uit Cordoba is meegenomen naar Sarajevo. Ook liggen er nog sleutels die de Sefardim uit Spanje hebben meegebracht. Verder is er het verhaal te lezen dat lokale moslims tijdens de Tweede Wereldoorlog het voorhangsel voor de ark hebben verborgen voor de nazi's. In een 1½ meter hoog boek staan de namen van de in totaal 11.000 Joodse slachtoffers van de sjoa in Sarajevo.

De oude Joodse begraafplaats van Sarajevo is, na die van Praag, de grootste Joodse begraafplaats in Europa. In 1630 wordt ze door de Sefardische Joden in gebruik genomen. Opvallend zijn de vormen van de grafstenen met teksten in het Hebreeuws en het Ladino. Het type grafsteen – een 'bijkorfvorm' – is uniek en is nergens anders terug te vinden op Joodse begraafplaatsen. De begraafplaats biedt een prachtig uitzicht over de stad. Tijdens de Bosnië-oorlog loopt het front dwars over de begraafplaats. De Servische troepen bestoken Sarajevo met bommen en mortiergranaten. De Bosniërs schieten terug. Meer dan negentig procent van de graven wordt beschadigd, een groot aantal totaal vernietigd. Als de Serviërs zich terugtrekken steken ze als afscheidscadeau duizenden landmijnen in de grond, waardoor de dodenstad tot enkele jaren geleden voor het publiek gesloten blijft. In februari 1994 kunnen vanuit de Asjkenazische synagoge 294 Joden, met het JDC-reddingskonvooi, het strijdtoneel in Sarajevo verlaten. (*4)

De Sarajevo Hagada

Een van de oudste Sefardische hagadot – meervoud van hagada – met een beschrijving van het Pesach verhaal voor de Seideravond, is te vinden in het Nationaal Museum van Bosnië en Herzegovina in Sarajevo. Deze hagada is van oorsprong uit Barcelona rond 1350. Het met de hand geschreven boek opent met 34 pagina's met illustraties van belangrijke scènes uit de bijbel – van de schepping tot de dood van Mozes. Historici gaan er vanuit dat het door Spaanse Joden, na hun verbanning in 1492, is meegenomen. In de 16e eeuw duikt het op in Italië en komt tenslotte via Dubrovnik in Sarajevo terecht.

Op een gedenkwaardige dag in 1894 brengt een van de kinderen uit het gezin Kohen een heel oud boek mee naar school. Hij wil weten wat het boek bij verkoop zal opbrengen. Het gezin woont in de Sefardische wijk van Sarajevo. Nu vader Joseph is overleden is de familie in zorgelijke omstandigheden geraakt. Uiteindelijk komt het oude boek – nu bekend als de Sarajevo Hagada – in het bezit van het Nationaal Museum. Wonderwel heeft het alle oorlogshandelingen in Sarajevo doorstaan en overleeft het zelfs een museuminbraak.

Om geruchten te onderdrukken dat de regering, tijdens het beleg van Sarajevo in de Bosnië-oorlog, de Sarajevo Hagada heeft verkocht om

wapens te kopen, presenteert de president van Bosnië het manuscript bij een Gemeenschaps-Seider in 1995. Daarna wordt het manuscript in 2001 gerestaureerd, gefinancierd door de Verenigde Naties en de Bosnische Joodse Gemeenschap, en komt het in december 2002 weer op de permanente tentoonstelling in het Nationaal Museum. In oktober 2012 gaat het museum failliet, echter vanaf september 2015 – na de heropening van het Nationaal Museum – is de Hagada weer te zien, maar alleen op dinsdag en donderdag tussen 11 en 13 uur.

Noten en bronnen

(*1) Een vertaald en enigszins bewerkt citaat uit Ivo Andrić, *Liebe in einer kleinen Stadt*, p.96, Suhrkamp, 1996.

(*2) Imam Ilyas El Yousfi in *Trouw* van 13-05-2019

(*3) Van Ezra tot Herzl, S.E. Bos, p. 173, Uitgeverij Aspekt, 2017

(*4) Het Jewish Joint Distribution Committee (JDC) is een wereldwijd actieve Joodse niet-gouvernementele hulporganisatie. Het JDC – met haar hoofdkantoor in New York – is in 1914 opgericht en is in meer dan 70 landen actief.

– Reisgids Serbien, Trescher Verlag, 2017

– Reisgids Bosnien und Herzegowina, Trescher Verlag, 2017

– *World Guide for the Jewish Traveler*, Warren Freedman, New York, 1984

– Wikipedia, onder Joegoslavië

JUDAICA-AGENDA – ZOMER / NAJAAR 2019

----- 04-08-2019 – Tentoonstelling

"Geschiedenis van het Joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: synagoge, Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €4,- (jeugdigen met korting).

----- 01-09-2019 – Tentoonstelling

----- 06-10-2019 – Tentoonstelling

----- 16-10-2017 – **Lezing** door Carla da Silva over "De Jiddische taal en haar invloed op het Nederlands" met dia's en videobeelden. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle/Overijssel. Locatie: synagoge,

Samuel Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 19.30 uur. Toegang: € 7,50 voor niet-leden.

----- 10-11-2019 (?) – 21ste Samuel Hirschlezing

Informatie over de Samuel Hirschlezing, die in november 2019 plaats zal vinden, zullen we vermelden in het Judaica Bulletin van oktober, op onze website www.judaica-zwolle.nl en in de digitale nieuwsbrief van Stichting Judaica Zwolle.

----- 20-11-2017 – **Lezing** (onder voorbehoud) door Wim Kortenoeven over "De moeizame relatie tussen Israël en de Verenigde Naties" Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle/Overijssel.

Antwoorden SJOECHE PUBQUIZ in JB32.3

Nederlands-Joodse geschiedenis: De bedoelde sjoel uit 1842 in het hoge Noorden staat in Bourtange.

Kunst: Rembrandt schilderde geen Joods bruidje, maar Izaak en Rebekka. Jozef en Isaac Israëls zijn vader en zoon. De David van Michelangelo is onbesneden.

Israël: Edmund Allenby was de Britse veldheer die de Turken uit Palestina verdreef.

Religie: Volgens de Asjkenazische traditie moet een rabbijn getrouwd zijn. De Oost-Europese keizer Karel IV gaf de Joden in zijn rijk in 1354 toestemming een eigen vlag te creëren, ze kozen voor het 'Schild van David' – 'Magen David'.

Waarom ‘Shoah’ geen taboewoord moet worden

Door Ingrid Petiet

In het vorige *Judaica Bulletin* heeft Peter van 't Riet een belangwekkend artikel geschreven over met name het woord *Holocaust*. Dat artikel heeft her en der tot nogal wat commotie geleid, wat een goede reden is om er een artikel naast te plaatsen. Niet om in dit bulletin een polemiek te starten, maar om de woorden *Holocaust* en *Shoah* *) nog wat vollediger tot hun recht te laten komen. Natuurlijk beslist iedereen zelf welk woord voor hem/haar de voorkeur geniet.

Om te beginnen is er geen goed woord te bedenken dat in één keer de enormiteit weergeeft van de gruwelijkheid, de verschrikking, het bloedvergieten, de kloof die door de twintigste eeuw loopt en waarin zes miljoen Joden zijn verdwenen. *De grote moord*, gepleegd door mede-Europeanen. Probeer de verschrikking van deze laatste zin eens in één woord te vatten. Dat lukt niet. Toch gebruiken we woorden om die grote slachtpartij mee aan te duiden. Woorden bij gebrek aan beter.

In het vorige artikel heeft u kunnen lezen wat de oorsprong is van het woord *Holocaust*. De oorsprong en de geschiedenis van het gebruik van het woord. En inderdaad: het wordt vaak gebruikt. Vooral sinds eind jaren zeventig de Amerikaanse serie met die titel een miljoenenpubliek bereikte. Hoewel het woord *Holocaust* van Griekse origine is, heeft het door die serie altijd een Amerikaans bijmaakje gehouden. Het werd een woord dat meer met de VS dan met Europa te maken had. En toch - of juist daarom - kwam langzamerhand het gebruik van dit woord in zwang. Vandaag de dag weten de meeste mensen waar je het over hebt als je *Holocaust* zegt.

In 1985 verscheen de buitengewoon indrukwekkende documentaire van Claude Landzmann. Hij sprak met allemaal gewone mensen. Mensen die slachtoffer waren of toeschouwer of redder of dader. Gewone mensen. Mensen die je buurman of buurvrouw hadden kunnen zijn. Die je zelf had kunnen zijn. Slachtoffer, toeschouwer, redder of dader. En hoewel ook deze documentaire, in verschillende afleveringen uitgezonden, een miljoenenpubliek had, werd de titel niet zulk gemeengoed als de titel van de Amerikaanse serie met Meryl Streep.

Toch valt er wat voor te zeggen om het Hebreeuwse woord *Shoah* vaker te gebruiken. Net als van het woord *Holocaust* heeft menigene de

betekenis niet meteen paraat. Als je die gaat opzoeken, zie je dat *Shoah* ‘Vernietiging’ betekent en dat *Holocaust* een ‘Brandoffer’ is. Dat er een betekenisverschuiving heeft plaatsgevonden, wordt bij het opzoeken niet duidelijk. Nou ja, de oplettende zoeker zal zich realiseren dat er in de westerse wereld geen brandoffers meer bestaan en dat *Holocaust* een eigennaam is geworden. En wat betekent die naam (Brand)-Offer. Wat offeren is, weten we wel. Vroeger werd er een dier geofferd om de hogere macht(en) gunstig te stemmen. En nog steeds brengen mensen een offer om een hoger doel te bereiken, zo wil dat in ons taalgebruik. Maar die *Grote Moord* als offer? Welk hoger doel moest daarmee bereikt worden? Welke hogere macht moest op deze gruwelijke manier gunstig gestemd worden? Het zijn vragen die pleiten tegen het gebruik van het woord *Holocaust*. En ja, dat gaat tegen een zekere trend in. Maar daar is niks mis mee.

Shoah betekent Vernietiging. Die betekenis dekt de beladen geschiedenis beter. Ook niet volledig, maar wel beter. Wat er - in tegenstelling tot het woord *Holocaust* - niet in zit, is het aspect van menselijk handelen. Immers: het ging om moedwillige vernietiging van de ene mens door de andere mens, niet een toevallige zoals bijvoorbeeld bij een natuurramp. Maar het woord vernietiging dekt toch beter de lading, omdat dat het oogmerk was van de nazi's. Lastig is dat *Shoah* een betrekkelijk onbekend woord is. Je moet het altijd uitleggen. Dat pleit ervoor om beide woorden vooralsnog naast elkaar te gebruiken, zodat het woord *Shoah* langzamerhand ingeburgerd raakt. Het is maar een idee.

De link tussen martelaarschap en Holocaust

Het beste argument tegen het gebruik van het woord *Holocaust* is de verbinding tussen dit woord en martelaarschap. In de decennia voor de Tweede Wereldoorlog was - als gevolg van de

Haskala, de Joodse Verlichting - de secularisatie, de ontkerkelijking onder Joden vrij wijd verbreid. Het religieuze Jodendom nam in rap tempo af. De notie tot het Joodse volk te behoren was er, maar was vaak niet belangrijker dan het maatschappelijk gemaakt werd. Dat wil zeggen dat ook wanneer iemand zelf het Jood(s)zijn niet belangrijk vond, de (niet-)Joodse omgeving daar vaak anders over dacht. De meeste Joden waren zeer arm en woonden bij elkaar in de arme wijken. Het is dan ook niet zo vreemd dat er vaak een Joodse partner gevonden werd. Maar een must was dat niet. Het waren Hitler en zijn trawanten die de mensen terugsleurden naar het Jodendom om hen vervolgens om diezelfde reden te vermoorden. Ik krijg wel eens de vraag: "Maar waarom zijn Joden dan toen niet gewoon christen geworden? Dan waren ze niet vervolgd." Helaas is het niet zo simpel. Het misschien wel bekendste voorbeeld is dat van Edith Stein. Deze jongste dochter uit een orthodox Joods gezin werd in 1922 katholiek. In 1942 werd zij weggevoerd uit het karmelietessenklooster in Echt om kort daarna in Auschwitz vermoord te worden.

In het vorige artikel werd terecht betoogd dat actief martelaarschap door het Jodendom verworpen wordt. Maar ook het passief martelaarschap is niet erg populair. O zeker, er zijn groeperingen die het martelaarschap zien als 'een getuigenis van trouw aan het verbond met de Eeuwige.' Zeker in de tijden waarin de religie een veel grotere rol speelde, zullen deze groepen groter zijn geweest. Inmiddels zijn ze binnen het Jodendom marginaal. De geschiedenissen over de mensen die naar buiten toe hun Jodendom hadden opgegeven, maar dat op veilige plekken nog steeds trouw gebleven waren, zijn talrijk. Zij kozen voor het leven, voor het overleven. De Talmoed zegt immers: "Wie één leven redt, redt de hele mensheid." Dat is inclusief het eigen leven.

Waar voor de een de gedachte aan een bewuste keuze voor passief martelaarschap zeker een troost zal zijn geweest, was voor de ander deze zelfde gedachte onverdraaglijk. De keuze was immers maar een schijnkeuze, want in werkelijkheid werd deze gemaakt door anderen. En - wat vaak wordt vergeten - een Jood kon wel overgaan tot een ander geloof, hij/zij bleef een Jood. Omdat Joden, anders dan in andere geloven, ook een volk - al dan niet zelf gedefinieerd - zijn.

Het passief martelaarschap - een begrip dat veel meer een christelijke dan een Joodse connotatie

kent - is als argument in verband met de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog des te wranger om verschillende redenen. Ten eerste werkte de propagandamachine zo goed dat mensen vaak pas in de gaskamers tot de ontdekking kwamen dat ze niet onder een douche stonden. Toen in Sobibor een groep Poolse Joden arriveerde die in andere kampen het vuile werk hadden moeten doen en dus heel goed wisten hoe hun nabije toekomst eruitzag, werden door de bewakers alle zeilen bijgezet. Deze groep wist en verzette zich dus.

Ten tweede waren er procentueel meer Joden in het verzet actief dan niet-Joden. Dat gold voor het 'gewone' verzet. Maar ook de opstand in het getto van Warschau en de opstanden die een einde maakten aan de vernietigingskampen Sobibor en Treblinka waren vormen van verzet die in de niet-Joodse wereld ongekend waren. Wellicht is op dat verzet de term 'indirect martelaarschap' beter van toepassing, omdat men wist dat het risico op niet-overleven groot was. Ik persoonlijk noem dat overigens liever heldendom. Bereid zijn je leven te offeren voor het overleven van anderen. Waarbij aangetekend moet worden dat Joden van oudsher al niet het meest volgzaam volkje vormden. Niet voor niets werd in het jaar 70 van de gewone jaartelling de tempel in Jeruzalem verwoest als repercussie voor de opstand tegen de Romeinen. Niet voor niets vonden de belegeraars van de Massada alleen nog maar dode lichamen toen ze de burcht uiteindelijk wisten te veroveren. Liever jezelf doden dan de vijand laten beslissen. En die keuze hebben ook nogal wat Joden gemaakt vlak voor en net na het begin van de Tweede Wereldoorlog. Zij keken door de propaganda heen en hadden een beeld van de komende werkelijkheid.

Het passief martelaarschap zou terugvoeren op de binding van Jitschak. Het is juist die geschiedenis die binnen het Jodendom tot veel discussie heeft geleid en nog leidt. Een volk dat een groot belang hecht aan de toekomst en daardoor onlosmakelijk aan de kinderen - niet voor niets is le dor wa dor, van geslacht op geslacht, zo'n belangrijk begrip - kan niet anders dan vraagtekens plaatsen bij een vader die bereid is om zijn eigen zoon te offeren. Ik weet dat het in sommige - christelijke - kringen populair is om de parallel te trekken tussen de binding van Jitschak, de vader die zijn zoon moet offeren, en de Shoah, de Eeuwige die zijn volk offert. Wie nauwkeuriger kijkt, ziet dat die lijnen

al snel niet meer parallel lopen. Het eerste verschil zit al in het woordje ‘moet’. Awraham werd beproefd door de Eeuwige door de opdracht zijn zoon te offeren. Door wie zou de Eeuwige beproefd moeten worden. Een bijna bizarre vraag. Het tweede verschil zit in het offeren zelf.

Awraham werd tegengehouden, hij had zijn trouw aan de Eeuwige voldoende bewezen. Het Joodse volk had die mazzel niet. Maar dan zijn we terug bij de vraag welk doel er in vredesnaam gediend zou kunnen zijn bij dit offer. Even los van de verschillen is er natuurlijk ook nog het punt dat het in de Joodse traditie ondenkbaar is dat de Eeuwige een mensenoffer verlangt.

Conclusie

Het debat is in wezen onoplosbaar. Er valt wat voor te zeggen om de inmiddels populaire (sic!) term *Holocaust* te blijven gebruiken, maar duidelijk is dat het Joodse woord *Shoah*, vernietiging, ook wel degelijk een logische keuze zou zijn. En juist omdat het een Joods woord is en de vernietiging

toch vooral ging over het vermoorden van Joden, is het niet onlogisch om *Shoah* te gebruiken. Voorlopig misschien beide woorden naast elkaar?

*) Het woord Shoah kan ook prima gespeld worden als Sjoa.

Idiolect, concordant of doeltaalgericht? (4)

Bijbelvertalen in het jaar 2018

Door prof. dr. Klaas A.D. Smelik

“De methode voor het vertalen van teksten in het algemeen is ook toepasbaar voor het vertalen van de Bijbel.” Een logische redenering, maar klopt het uitgangspunt? Uit wetenschappelijke overwegingen kan men bij deze stelling namelijk serieuze bedenkingen hebben. Doet men zo wel recht aan het eigene van de Bijbelse literatuur, aan de bijzondere schrijfstijl van de auteurs en aan het specifieke karakter van de Bijbeltalen? Sterker nog: vereist de Heilige Schrift niet een eigen vertaalmethode?

Wat te doen met idioom en syntaxis?

Ook bij een idiolecte vertaalmethode is de concordantie niet onbegrensd. Daarbij gaat het enerzijds om woorden die in het Hebreeuws een veel breder betekenisveld hebben dan in het Nederlands, zoals het woord *roeach*, dat soms als ‘wind’ moet worden weergegeven, maar elders als ‘geest’. Hier steeds concordant te vertalen zou misverstanden oproepen.

Anderzijds is het niet altijd raadzaam om Bijbels-Hebreeuws idioom letterlijk weer te geven. Wanneer men Genesis 12:4b overzet met: ‘En Abram – zoon van vijf jaren en zeventig jaar bij zijn uittrekken uit Haran’, heeft men concordant vertaald. Op een Nederlandstalige lezer maakt deze zin echter een vrij merkwaardige indruk, terwijl het origineel toch normaal Bijbels-Hebreeuws is. Volgens de idiolecte methode zal men in zulk soort gevallen concessies moeten doen om verkeerde suggesties te vermijden. Punt van discussie blijft de mate waarin men dit doet. In de Naardense Bijbel is voor de volgende oplossing gekozen:

Abram is een

man van vijf jaren en zeventig jaar
bij zijn uittocht uit Charan.

Een tweede probleem dat zich voordoet, is de verhouding tussen de syntaxis van de Bijbelse talen (Hebreeuws, Aramees en Grieks) ten opzichte van het Nederlands. Wanneer men bijvoorbeeld de Griekse zinsbouw zonder meer in het Nederlands overneemt, krijgt men in de vertaling een veelvuldig gebruik van participia, hetgeen in het Nieuwtestamentisch Grieks normaal taalgebruik is, maar in het Nederlands zeer ouderwets overkomt. Een voorbeeld: ‘Jozef nu, de man van haar, rechtvaardig zijnde en niet willende haar aan de kaak stellen, wenste op verborgen wijze van haar te scheiden’ (Matteüs 1:19). Heeft het zin heeft om hier de Griekse zinsbouw zoveel mogelijk over te nemen? In de Naardense Bijbel luidt deze passage als volgt:

Maar omdat Jozef, haar man,
een rechtvaardige is
en haar niet te schande wil zetten,
beraamt hij het plan

zich in het verborgene van haar
los te maken.

Wij zien dat de deelwoorden uit het Grieks zijn
omgezet in een bijzin ingeleid door ‘omdat’.

Woordspelingen

Een ander probleem vormen de woordspelingen in
de Bijbeltekst, die uiteraard op de mogelijkheden
van de brontaal zijn gebaseerd en daarom niet
zonder meer concordant kunnen worden
weergegeven. Neem nu bijvoorbeeld Amos 8:2.
Het vers is als volgt weergegeven in de *Vertaling
om voor te lezen*:

Hij zei:
Wat zie je, Amos?
Ik zei: Een mand met rijp ooft.
De HEER zei tot mij:
Overrijp is de tijd voor mijn volk Israël,
ik zal het voortaan niet meer voorbijgaan.

In de Statenvertaling lezen wij echter:

Ende hy seyde; Wat siet ghy Amos? ende
ick seyde, Eenen korf met somervruchten:
doe seyde de HEERE tot my; Het eynde is
gekomen over mijn volck Israël, ick en sal
het voortaan niet meer voorby gaen.

Tijden in Hebreeuws

Een ander punt is de weergave van de ‘tijden’ in
het Bijbels-Hebreeuws. Wij zagen reeds dat het
systeem van de ‘tijden’ in het Hebreeuws reeds in
de tijd van de Bijbelschrijvers veranderd is. De
grammaticale aanduiding ‘tijden’ is hier tussen

aanhalingstekens gezet, omdat het Bijbels-
Hebreeuws in tegenstelling tot de latere stadia van
deze taal geen tijden in onze zin kent. Wat men
gewoonlijk *imperfectum* noemt, moet soms met
een tegenwoordige, soms met een verleden, soms
met een toekomstige tijd worden weergegeven,
terwijl er ook nog andere mogelijkheden zijn. Hier
zien wij een onderscheid tussen concordant en
idiolect vertalen. Zo kiest de Frans-Joodse vertaler
A.N. Chouraqui ervoor om bij het weergeven van
tijden concordant te werk te gaan, hoewel dit
grammaticaal niet te rechtvaardigen is. Pieter
Oussoren volgt hem op dit punt.

De juiste methodiek achter de idiolecte
(concordante) vertaalwijze is dus zeker niet vrij
van interne discussie. Ook de vertalers die werken
volgens deze methode, moeten keuzen maken. De
simpele voorstelling van zaken dat idiolecte
vertalers woord voor woord concordant vertalen
en daarna zo hun vertaling ongewijzigd
publiceren, is volledig buiten de kwestie.

Slotsom

Hoe goed het ook is om te reflecteren op de
methode van Bijbelverhalen, het uiteindelijke
resultaat is in belangrijke mate afhankelijk van het
overspringen van de vonk. Zijn de vertalers erin
geslaagd het literaire universum van de
oorspronkelijke tekst vormgetrouw weer te geven
in hun vertaling? Weerklinkt in hun vertaling
dezelfde melodie als in het origineel? Want niets
is erger dan een nauwkeurige maar bloedeloze
vertaling – volgens welk principe dan ook...

*Prof. dr. K.A.D. Smelik is ereprofessor Hebreeuws en
Jodendom aan de Universiteit Gent en directeur van het Etty
Hillesum Onderzoekscentrum in Middelburg*

Bestuurswisselingen en werkgroep cursussen

Er is een aantal veranderingen te melden in het bestuur en in de werkgroep cursussen.

Wim Neevel is gestopt als voorzitter en interim-secretaris van Stichting Judaica Zwolle en als voorzitter
van de werkgroep cursussen. Meer dan elf jaar is hij bestuurslid geweest. De eerste jaren als secretaris en
later als voorzitter. Daarnaast was hij coördinator van veel cursussen en de Samuel Hirschlezing. Met
veel enthousiasme heeft hij jarenlang zijn kennis en veel tijd ingezet voor de stichting. We willen hem
als bestuur daarvoor hartelijk danken. Wim blijft redacteur van het Judaica Bulletin en zal ook nog wel
eens een cursus coördineren.

Nadat Johan Dekker vorig jaar al is gestopt al secretaris van Stichting Judaica Zwolle is hij nu ook
gestopt als algemeen cursuscoördinator en secretaris van de werkgroep cursussen. Het bestuur wil hem
hartelijk danken voor zijn enthousiasme en alle tijd en energie die hij heeft besteed aan de stichting.
Johan blijft nog wel de cursus Bijbels Hebreeuws 3 coördineren.

We zijn blij dat we kunnen melden dat Dieuwertje Zantingh als secretaris is toegetreden tot het bestuur.
We heten haar hartelijk welkom.

***Graag komen wij in contact met mensen die plaats willen nemen in het bestuur
en/of in de werkgroep cursussen.***

Archeologische Varia uit Israël en het Midden-Oosten (2)

Door Wim Neevel

Een team van internationale archeologen is van mening dat zij deze maand – juli 2019 – de overblijfselen van een Filistijnse stad uit de twaalfde en elfde eeuw vgg. hebben gevonden. Ze weten het zeker: dit moeten de resten zijn van de bijbelse stad Ziklag die in de bijbelboeken 1 en 2 Samuel wordt genoemd als de stad waar David verbleef toen hij op de vlucht was voor koning Saul. Archeologie leeft in Israël, maar geeft ook de nodige discussie. Israëlisch archeoloog Aren Maeir zegt over de veronderstelde vondst van Ziklag: *“Daar moet nog veel meer onderzoek voor worden gedaan.”*

Oerversie zondvloedverhaal

Mesopotamië geldt nog steeds als de bron van onze beschaving. Het gebied strekt zich uit tot in Syrië, Turkije en Iran. Irak is onderdeel van het vroegere Mesopotamië, Grieks voor 'tussen de rivieren'. Tussen de Eufraat en de Tigris ontstaan na 6000 vgg. ommuurde marktsteden, de oudste ter wereld. Mesopotamiërs ontwikkelen zowel het wiel als het spijkerschrift op kleitabletten. In 2008 is er onder bijbelonderzoekers en archeologen opwinding: op een kleitablet is de oudst bekende, Mesopotamische versie van het verhaal van de zondvloed ontcijferd. De Britse onderzoeker Irving Finkel van het British Museum ontdekt op een 4000 jaar oud tablet, opgegraven in het huidige Irak, een verhaal dat overeenkomt met dat van de ark van Noach. Het wigvormige kleitablet, ter grootte van een mobiele telefoon, onthult onder andere instructies voor het bouwen van een grote boot om een overstroming te overleven. Het vertelt van het besluit van de goden om de mensheid met behulp van een zondvloed uit te roeien. De god Enki laat het nieuws uitlekken naar een man: Atra-hasis, de 'Babylonische Noach'. Atra-hasis bouwt vervolgens een ark. Maar die ark is – zo vertelt het kleitablet uit 1750 vgg. – rond.

Ook dit verhaal noemt dus een goddelijke zondvloed en een enkele overlevende op een boot. De dieren gaan, net als in het bijbelverhaal, per twee de boot in, een mannetje en een vrouwtje. Er is echter een opmerkelijk verschil: de ark is niet langwerpig, maar rond. De ark wordt beschreven als een groot rond vaartuig van gevlochten touw op een houten frame. Net als in de Bijbel wordt het geheel voorzien van een laag pek om het waterdicht te maken. Het feit dat deze ark rond is, is geen probleem: de boot hoeft nergens naartoe te varen, de boot moet alleen maar blijven drijven. Een team van ingenieurs heeft in 2014 in een tv-documentaire laten zien dat een exacte replica van

deze ark – naar de beschrijvingen op het kleitablet, met een schaal van 1/3 van het origineel – met succes blijft drijven.

Tempelberg-zeefproject

Tegelscherven uit het plein voor de Tweede Tempel in Jeruzalem zijn net als een puzzel weer bij elkaar gevoegd. De tegelscherven zijn gevonden in negenduizend ton graafafval, vierhonderd vrachtladingen vol. Dit 'puin' is in 1999 door de *Waqf*, de islamitische autoriteit die de Tempelberg beheert, in de nabijgelegen Kidronvallei gekiept, na illegale verbouwingen aan de 'stallen van Salomon'. De Tweede Tempel is gebouwd door koning Herodes, die het Joodse land – als vazal van de Romeinen – bestuurt van 37 tot 4 vgg. De afmetingen van de gepolijste vloertegels zijn gebaseerd op de Romeinse voet (29,6 cm), die typerend is voor de Herodiaanse bouwstijl, net als hun geometrische patronen van vierkanten, driehoeken en stervormen. De 1e-eeuwse Joods-Romeinse historicus Flavius Josephus beschrijft dat het niet-overdekte deel van de Tempelberg 'volledig bedekt was met verscheidene soorten en kleuren stenen' (*De Joodse Oorlog* 5:2). Ook de Talmood rept over rijen gekleurd marmer in groene, blauwe en witte tinten. “Voor het eerst is nu met eigen ogen een deel van de glorie van deze Tempel te zien” zegt dr. Gabriel Barkay in oktober 2016 in de Israëlische krant *Haaretz*. Onder auspiciën van de Bar Ilan-universiteit is in 2004 met hulp van duizenden vrijwilligers, samen met Israëlische archeologen, begonnen deze kostbaarheden te redden.

De actualiteit maakt het helaas 'nodig' om het bestaan van de Joodse tempels op de Tempelberg te bewijzen, meldt het Temple Mount Sifting project op zijn website. De Unesco heeft namelijk onlangs een resolutie aangenomen waarin de

Joodse band met de Tempelberg genegeerd wordt.

De 'Tempelinscriptie' in Archeologisch Museum Istanboel

Tempelinscriptie

De Tempelberg is de plaats waar de Joodse tempel heeft gestaan. Op basis van historisch geschreven bronnen is de meest logische locatie direct onder de Rotskoepel. Helaas kan op deze locatie nooit archeologisch onderzoek plaatsvinden.

Een vondst die erg tot de verbeelding spreekt is de 2000 jaar oude 'Tempelinscriptie' uit Jeruzalem, nu te vinden in het Archeologisch Museum van Istanboel. In 1871 is deze steen uit ca. 20 vgg.– 66 gg. op de Tempelberg gevonden. De Griekse inscriptie markeert de grens tussen de twee tempelhoven. “Geen vreemdeling mag voorbij deze balustrade komen op de hof rond de tempel. Wie desondanks wordt gearresteerd, is verantwoordelijk voor zijn eigen executie.” Het Oudgriekse woord *allogenes* (ἄλλογενής) betekent 'van een andere soort' of 'anders geborene'. De autoriteiten in de Tempel hechten kennelijk veel waarde aan het Joodse verbond: geen *vreemdeling*, alleen Joden zijn welkom op het met een balustrade afgezette hof vlakbij de tempel, waar het verbond elke dag met een offer wordt bevestigd. Door de vondst van de 'Tempelinscriptie' weten we dat naar alle waarschijnlijkheid de Kotel (*1) – het Hebreeuwse woord voor muur – niet zomaar een muur uit de Herodiaanse Periode is, maar de muur van het tempelterras.

Kanaänitische schat

De locatie van Tel Gezer, tussen Latroen en Ramle in midden-Israël, is archeologisch interessant omdat het een belangrijke stad is in de Kanaänitische tijd en ook daarna, toen koning Salomo de stad herbouwde. Israëlitische archeologen hebben in de overblijfselen van deze bijbelse stad 3600 jaar oude Kanaänitische godinnenbeeldjes gevonden, plus gouden en zilveren voorwerpen die de Kanaänieten aan hun

goden offerden. De kostbaarheden zijn onder de fundering van een gebouw aangetroffen, verpakt in een linnen doek en in een kleien pot verborgen. De onderzoekers – van de *Israel Nature and Parks Authority* en de *New Orleans Baptist Theological Seminary* onder toezicht van de *Israel Antiquities Authority* – denken dat de schat onder het gebouw is neergelegd om het door de goden te laten zegenen. De beeldjes stellen liefdes-, vruchtbaarheids-, maan- en oorlogsgodinnen voor. De scarabee komt vermoedelijk uit de periode rond 1650 vgg., de tijd dat de Hyksos regeren na de Egyptische en Kanaänitische heersers te hebben verdreven. Een scarabee is een siervoorwerp, meest een amulet of zegel, in de vorm van een kever. Dit diertje wordt in de Egyptische mythologie als een heilig dier beschouwd, de *scarabaeus sacer*. Scarabeeën spelen dus ook een rol in de Egyptische invloedssfeer, zoals in Kanaän.

“Een mooie vondst die ons meer leert over de Kanaänitische cultuur,” zegt opgravingsleider Tsvika Zuk in de zomer van 2016.

Vondst uit Gezer 1650 vgg.

Noten:

(*1) 'Kotel' en niet de denigrerende term 'klaagmuur'. Bij de westelijke muur wordt niet geklaagd maar wel gerouwd om de vernietiging van de tempel door de Babyloniërs en de Romeinen.

Bronnen:

Veel gegevens zijn ontleend aan diverse berichtjes – die zijn verschenen in het NIW, Trouw, Israëlaktueel en AmiNieuws – in de periode van 2008 tot en met juli 2019.

Samen met gegevens van Wikipedia – onder: archeologie – zijn ze bewerkt tot dit artikel, waarvan het eerste deel stond in JB32.3

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. Een jaargang loopt van oktober t/m juli. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- Mw. Mieke van Harten – Wondergem
- Mw. Sandra Prins (penningmeester, administrateur)
- Mw. Gabriela Ramos (bibliothecaris)
- Mw. Dieuwertje Zantingh (secretaris)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. Sandra Prins via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. Gabriela Ramos.

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd.

De Stichting werkt bij gelegenheid samen met: de Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties met een soortgelijke doelstelling.

Giften voor ons werk zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op rekening NL07INGB0000259272 t.n.v. Stichting Judaica Zwolle te Zwolle.

De nieuwe privacywetgeving. In onze bestanden zijn opgeslagen: naam, adres, woonplaats en soms een telefoonnummer en e-mailadres.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt begin oktober 2019. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van september te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Sandra Prins te Zwolle. Zij is te bereiken via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Wim Neevel en Ingrid Petiet. Verspreiding: Nieske Willems. Abonnementen lopen per cursusjaar (september t/m juli). U kunt uw abonnement te allen tijde schriftelijk opzeggen. Uw abonnement stopt drie maanden na ontvangst van uw opzegging. Bij voorkeur ontvangen wij uw opzegging voor 1 september (start van een nieuw cursusjaar).

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwkah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michel Canter, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Caroline Rouwendal-Estoppey, Hanna Sijmons.

E-MAIL EN WEBSITE

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen. De website wordt onderhouden door Vacant. Vragen over de inhoud van de website kan men stellen aan het bestuur via ons mailadres info@judaica-zwolle.nl.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGE

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle met bezoek aan de tentoonstelling voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via info@judaica-zwolle.nl. Entree: € 4,00 voor volwassenen (kortingen voor jeugdigen).